

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

Kemény Katalinnal (I. rész)

Othonában felkerestük Kemény Katalint, Kemény Gábor leányát, Hamvas Béla özvegyét. A bérház falán emléktábla tudatja a látogatóval, hogy annak harmadik emeletén lakott a küzdelmes életű humanista reformpedagógus Kemény Gábor. A barátságos otthonban azonban mintha ma is két nemzedék élne: az egyik század eleji stílusról árulkodó szobában az apa könyvei, megjelent írásai, kéziratjai; a másik szoba egyetlen dísze a falat betöltő polc, amelyen a feleség hímezte dobozokban, rendben, katalogizálva Hamvas Béla kéziratjai sorakoznak. Házaszonyunk az özvegy szó ellen mindjárt tiltakozik: „Nem kedvelem ezt a jelzőt, a fizikai különválást ideiglenesnek érzem, épp úgy élek, mintha együtt lennénk, és lényegében együtt is vagyunk. Ami pedig édesapám hagyatékát illeti, számomra az is inkább jelenlét, mint emlék.”

– Két ilyen, irányában különböző természetű, intenzív figyelmet kívánó feladat hagy-e erőt, időt saját munkáinak megformálására?

– Erre kettős válasz kívánkozik: Hamvas Bélának kezdettől fogva szellemi társa voltam, s így írásaival úgy foglalkozom, mint sajátjaimmal. A másik válasszal pedig hadd maradjak adós, az nem ennek az interjúnak tárgya.

– Édesapja neve úgy él a köztudatban, mint a szociális pedagógia úttörője, mint a baloldali kultúrpolitika képviselője. Érdekelne, milyen személyiséget rejtett közéleti tevékenysége, hogy Hamvas Béla ellenkezőnek ismert világnézete és az övé nem ütközött-e egymással össze?

– Igen nehezt kérdez. Egyetlen személyt is nehéz interjú kerete közt jellemezni, hát még kettőt egyszerre. De kezdjük édesapámon. Ő a szó nemes értelmében valóban *homo politicus* volt, amennyiben hitte, hogy a szó erejével tiszta embereket, s ezáltal morálisan erős népet lehet nevelni. A *homo politicus* tehát csak burka volt a nevelőnek, vagy a reá jellemzőbb szóval a *pater familias*-nak. Ahogy gyermekei sorsát szívéen viselte, ugyanúgy tanítványaiét, s a szűkebb, majd szélesebb közösségét, amelyhez tartozott. A fiatal klasszika-filológus tanárt, Szophoklész érzékeny elemzőjét párizsi tanulmányútján a francia felvilágosodás eszméi ragadják magukkal. Magántanári habilitációját számos Rousseau-tanulmánya készíti elő. Mint vérbeli pedagógus nem zárkózik az elméletbe, olyan humánus pedagógiai elvek mellett áll ki írásban és gyakorlatban az 1910-es években, amelyektől ma is messze vagyunk. – Arra a kérdésre pedig, hogy K. G. és H. B. a világnézet síkján nem ütközött-e össze, határozott *nem*-mel felelhetek. A különbség kettőjük között persze mérhetetlen. Apám a maga megható, sokszor gyermeki naivitásában hitt a humánus eszmék közvetlen megvalósíthatóságában, ennek eszközét látta a szocializmusban. Amilyen szelíd és odaadó volt emberi kapcsolataiban, olyan kérlelhetetlen kitartás jellemezte szociális igazságérzetét. H. B.-t viszont széles látóköre nem engedte egyik vagy másik világnézet kelepccéjébe szorulni. Aki a világnézetek törékeny voltán átnéz, annak nem világnézete, hanem a *teljességet* átfogó világgépe van. A sűrlődást eleve kizárta, hogy végző eszménye mindkettőnek az evangéliumi ember volt.

– *Úgy tudom, K. G. annak idején mind Erdélyben, mind Budapesten a felszabadulás után exponált politikai szerepet játszott.*

– Ezeknek a politikai szerepeknek jellemzésére hadd idézzem azokat a sorokat, melyek a múlt évben kiadott neveléstörténeti könyvének előszavában olvashatók: „Amikor 1945 telén néhány fiatal pedagógus felkereste kilőtt ablakú lakásán az óvóhelyről éppen felköltöző Kemény Gáborral a kérelemmel, álljon a megalakuló Pedagógus Szakszervezet élére, a jelenet meglepően hasonlított arra az 1918-as őszi napra, amikor a halkszavú, a külszerepléstől tartózkodó fiatal tanárt Torda-Aranyos vármegye legkülönbözőbb társadalmi osztályhoz tartozó lakosai, közöttük volt tanítványai kérték fel, állna a forradalmi változásokban a megye élére. Első mozdulata a habozás. A közéleti pálya sohasem vonzotta. Lelke mélyén idillikus ember, aki, mint mondta, csak olyan helyen szeret lakni, ahol az utcát mindkét oldalról faszor lombozza. Magántanári dolgozatait a kolozsvári egyetem elfogadta, még egy lépés a katedráig, s most hagyja abba a szenedélyes kutatómunkát? De a városban zavargások, apróbb atrocitások. A lakosoknak az ő bölcs nyugalomban, igazságszeretében van bízalma. Az ismételt sürgetésnek lelkiismeretere hallgatva enged. És valóban, az októberi forradalom szükségszerű változásai békésen mennek végbe megyeszerte. Szelíd, de határozott nevelői magatartása a legszilajabbakat is az igaz ügy belátására bírta. Áldozatos vállalása annál kevésbé hozott békét magánéletére. A román megszállás után az elhurcoltatás, a keserves fogság, ahonnan csak volt román tanítványai közbenjárására szabadult, könyvtárának, meghitt otthonának elvesztése, majd a kiutasítás, amit az anyaországban a demokratikus gondolatok és személyek üldözése követett, és a leg súlyosabb, hogy a számára életet jelentő tanítás lehetőségétől megfosztották.”

– *Mi indokolta, hogy a román hatóságok édesapját letartóztatták?*

– Az eset paradigmászerűen jellemzi az egykorú zavaros állapotokat. Erdélyt a román megszállás még az őszirózsás forradalom utórezgéseinek hangulatában villámcsapásként érte, olyan ütésként, ami az első hónapokban inkább szibbadságot okozott, semmint feleszmélést a végzetes csapásra. A szabályos összeköttetés az anyaországgal megszűnt, a rémhíreket, álhíreket, s ezek között a legilluzórikusabbat, hogy „jönnek a felmentő seregek”, aligha lehetett megkülönböztetni. Tény, hogy Horthyék uralomra jutásától fogva titkos futár hozta a vált állami alkalmazottak fizetését azzal az utasítással, hogy apám ossza azt szét, türelemmel tartsanak ki, és ne esküdjenek fel a román hatóságoknak. A lelkiismeretlen utasítások hatására még valami elég gyatra titkos katonai szervezkedésbe is kezdtek, „hogy készenlétben legyenek”. Szegény törékeny alkatú apám télvíz idején (jól emlékszem arra a rendkívül szigorú télre!) parasztszekéren járta a megye falvait, hogy a fizetéseket szétossza. Mellesleg: a sajátját a szerinte rászorultaknak juttatta. Így aztán, hogy mi se legyünk „rászorultak”, édesanyám, a kitűnő háziasszony reggeltől estig sütötte a mézespogácsát, a tanárnokollégák feleségei csomagolták, s több, inkább kevesebb sikerrel árusították. Apám meg manuális ügyetlensége ellenére eljárt a városka könyvkötőjéhez, hogy a fedőlapokban rejtse el a fizetéseket elismerő számlákat.

A történethez hozzátartozik, hogy amikor Pestre jövele után be akarta azokat mutatni, az illető minisztériumban senki sem volt rájuk kíváncsi. Ma is őrzök pár ilyen kedves ügyetlenséggel bekötött könyvet. Volt abban az 1920-as évben valami Jókai tollára való romantikus izgalom, tragikummal vegyes komikum. Pajtásaimmal kuncogva leskelődtünk a szalonablak alatt, ahová román tisztet szállásoltak be. Micsoda mulatságos látványt nyújtott számunkra a magas rangú katona, amint csicskásával közösen erőlködött, hogy a fűző minél karcsúbbra szorítsa derekát. És a szalonból kiáradó, számunkra szokatlan tömény illatszert, ahogy összevegyült a konyhából párolgó mézes sütemény fahéjfelhőjével – az ilyesmit sohasem lehet az érzékek em-

lékezetéből kitörölni. Ma már részvétellel gondolok arra a magyarul szót sem tudó regátbeli, láthatóan kezdő kis tanítónőre, aki tehetetlenségében, hogy nem bírja tízéves fejünkbe plántálni az ő anyanyelvét, csak dühöngeni tudott. Igaz, a ránk zúduló követelmény ki is váltott belőlünk minden nebuló-komiszságot. Keringtek a hol elrémitő, hol keserű nevetést buggyantó hírek az új hatalom félszeg és erőszakos gyakorlóiról. Várva, váratlanul megjelent egy-egy harctérről hazaverődött katona, szokott hadifogoly, megint mások gyász hírei írtak fekete füstcsíkokat a házunkban sűrűsödő méhkas-zsongásba. A gyerekek számára azonban mindez a nagytakarításhoz, vagy költözéshez hasonló, szinte kellemes felfordulást hozott. A felnőttek nem értek rá velünk foglalatoskodni, szabadabban kóboroltunk, önállósodtunk, még lapot is szerkesztettünk, amit kopirpapírral „sokszorosítottunk”.

Itt „jelent meg”, a Kis Lapban első elbeszélésem, a Fekete kalap, arról a kislányról, aki anyja gyászkalapjáról tudja meg, hogy az apa hősi halált halt. A tarka mozgalmasságnak csakhamar véget vetett édesapám letartóztatása. Tevékenysége a hatóságok előtt nem maradhatott sokáig titok. Következett a kolozsvári Fellegvár, majd a bukaresti börtön. A karácsonyt már nélküle töltöttük. De történt valami, ami szorongásunkat némileg oldotta. A szentestét megelőző órákban madár röppent be a nyitott ablakon. Kétéves húgocskám elkiáltotta magát: „A piros madár! Apu küldte!” A madárka ugyan nem volt piros, de ő az apám meséiben röpködő madarat ismerte fel benne.

Édesanyám hiába utazgatott hol fütetlen vonaton, hol hóba rekedő lovas kocsin, a hatóságok nem engedélyezték férjével a találkozást. Nekünk pedig úgy kellett januárban egy hét alatt elhagynunk Erdélyt, hogy nem tudtuk, látjuk-e még életben édesapánkat. Itt meg kell emlékezнем apám hú tanítványáról, a román Moga Jenőről, aki hogy megvédje a családot a várható brutalitásoktól, a magyar határig kísért bennünket. Míg ő velünk volt, nem aludt ki a tűz az apró vaskályhában. Nélküle talán meg is fagyunk volna. Azután következett, ahogy Judit húgom mondta, a „tolakodás”. A vagon hol ebbe, hol abba az alföldi városba „tolakodták”, míg, magunk se értettük, hogy s miként, a békéscsabai pályaudvarra kerültünk.

Itt ismét bebizonyosodott, hogy ahol a szükség a legnagyobb, a segítség ott a legközelebb. Anyámmal éppen valami nyirkos fahulladékot kapartunk össze az állomás körül, amikor váratlan vendég érkezett, Szeberényi Lajos Zsigmond ev. esperes. Értesült sorsunkról, és eljött, hogy felajánlja számunkra a parókia egy szoba konyháját. Illő, hogy erről az elfeledett puritán lelkészről, akiben a szó és a tett fedte egymást, megemlékezzek. Másfél esztendeig élveztük vendégszeretetét, és apámnak holtig tartó jó barátja maradt. Egyébként magyarul ő írt először Kierkegaardról, ennél azonban jelentősebbek a parasztkérdésről szóló írásai. Tudomásom szerint az egyházi méltóságok között egyedül benne volt annyi bátorság, hogy a felsőházban a zsidótörvény ellen szavazzon.

– Az imént említette K. G. szabadulását a román fogságból. Miként alakult pályája a kiutasítás után?

– Igen, pályája három élesen elkülönülő részre oszlik. Ha az elsőt a tudományos életben a fokozatos felfelé ívelés, a viszonylag zárt erdélyi társadalmi életben a megbecsülés, családi életében a nyugalmas meghittség jellemezte, ez a második, időben a leghosszabb nehéz küzdelmekkel terhes. Nemcsak tudóbajjal, de szemidegsorvadás-sal került ki a fogságból. Így, ha vállalt is Békéscsabán a leánygimnáziumban franciatanári állást, másfél év után, a megvakulás küszöbén a szakszerű kezelés érdekében a fővárosba kellett költöznünk. Tizenéves koromra emlékezem, amikor órák hosszat olvastam fel olyan szövegeket, amelyekből egy szót sem értettem. Kérte a Budapestre való áthelyezését. Ehelyett a baloldaliaknak kijáró hírhedt B-listára tették, és ahelyett, hogy magyarságáért hozott áldozatos kitartását méltányolták volna, megkezdő-

dött a Tanácsköztársaság alatti politikai magatartására vonatkozó kínos „igazoló eljárás” – holott abban az időben nem is tartózkodott Magyarországon. Az eljárás csak 1936-ban ért véget, amikor a Közigazgatási Bíróság a volt Károlyi-főispánokat a törvénszegés vádjá alól egységesen felmentette. Végül törvényes nyugdíjat kapott, ha csekély szolgálati évei miatt minimálisat is.

A külső pálya megtört. A Kolozsvárról Szegedre települt egyetem a hajdani tudományos fellegvárból a reakció őrhelyévé változott. Kolozsvári mentora, majd családunk életre szóló barátja, a ma már szintén felfedezésre váró Schneller István professzor, a személyiség-filozófia és pedagógia magyar képviselője nem tudta a bezárkózó politikai ellenfelekkel szemben a magántanári habilitációt érvényesíttetni. Apám a kényszerű belső emigráció huszonöt éve alatt csodálatos energiával tartotta a szellemi folytonosságot. A nem behódoló menekülteket sújtó szegénységben, a Her nád utcai iskola menekültzállásán, majd később a kertvárosnak csúfolt kőbányai, ugyancsak menekült-telepen látszólag igen elágazó, lényegében egységes munkát folytatott. Írt a Korunkba, a Szocializmusba, tanügyi lapokba. A Jövő útjain-ban az Utódállamok pedagógiája című rovatot vezette, munkásoknak tartott társadalmi problémákról előadásokat, s közben még nyelvórákkal foltozta szűkös anyagi helyzetünket.

Mélyebb elvi és baráti kapcsolatot egyrészt Nagy Lászlóval és gyermektanulmányozó körével tartott (megemlítem itt a kitűnő Domokos Lászlónét és Blaskovits Editet), másrészt a Századunk körével. Az idők távlatából Vámbéry Ruzstemre, Csécsy Imrére, Varró Istvánra, Ignotusra emlékezem. Itt jelent meg nevezetes tanulmánya a nemzetiségi kérdésről. Fáradhatatlanul kutatta a haladó gondolkozás magyar nyomait. Evégből adta ki levéltári kutatások eredményeképpen Tessedik, Vajda Péter írásait. Máig is alig méltatott érdeme a Nagy László Könyvtár alapítása – úgyszólván a semmiből. Nemcsak a gyermektanulmányozó társnak emelt ezzel emléket, hanem annak a modern pedagógiával és a sajátjával rokon rendszerét kívánta nálunk is érvényre juttatni. Más, a csehszlovákiai, romániai magyar iskolaügyet ismertető kötetekkel a pedagógián és a pedagógusokon keresztül az utódállamok magyar egységét szolgálta. A Kazinczy-szerű levelezés, a határokon túliak sűrű látogatása pedagógusok baráti szövetsége volt, mélyén a gondolattal, hogy a közép-európai nevelők kapcsolata csírája lesz egy majdan megvalósuló, az iskolán messze túlhaladó humánus egységnek. Ennek emléke a ma már a Pedagógiai Múzeumban őrzött kinyomtatott címlap: a „Dunavölgyi Pedagógia”, amit éppen a Dunavölgyben uralkodó nacionalista szenvedélyek nem engedtek megvalósulni. – Számos gondja közül meg kellene még emlékezni a hazai hivatalos pedagógiai gyakorlatot és elméleteket éberrel figyelő, igazságkereső bírálatairól. Utóbbival érdemelte ki tisztelőitől „a magyar pedagógia élő lelkiismerete” jelzöt, s ugyanezért látta benne az uralkodó kultúrpolitika a kényelmetlen ellenfelet. (Mellesleg: Hóman miniszter, amikor állásért folyamodtam, kijelentette: „K. G. leánya nem taníthat.” Így maradtam egész a felszabadulásig állás nélkül, s az már csak a sors iróniája, hogy később meg H. B. neve miatt lettem ismét rossz káder.)

– *A pedagógus szakszervezet elnökségén kívül K. G. több magas pozíciót töltött be.*

– Valóban, a nyilvános működés tekintetében életének ez a harmadik és legrövidebb korszaka (45–48-ig) a legmozgalmasabb. A Művelődésügyi Minisztériumban az oktatásügyi főosztály vezetőjeként az egész iskolaügy átszervezésének felelőssége hárult rá, s ezek között a legkényesebb, az általános iskola bevezetése. Ez a feladat elképzelhetetlen nehézségekbe ütközött, a régi rend megcsontosodott védőivel épp úgy kellett küszködni, mint a tapasztalatlan és minden hagyományosat elsöpörni akaró új emberekkel. A szakszervezeti elnökségről lemond, ott örökös tiszteletbeli elnöknek választják. De tovább is szerkeszti annak általa alapított lapját, az Embernevelést. Európai színvonalú s egyben magyar eszményképeinek, az Apáczai-Eötvös-Schnel-

ler-Nagy László vonalnak itt kívánt volna érvényt szerezni. Az első számok lendülete után erős szorításra kénytelen a lapszámokat szervezeti ügyeknek, szűk látókörű vitáknak átengedni, és ami súlyosabb, olyan írásoknak helyet adni, amelyeknek elfogadhatatlan stílusát sokszor reggelig javígtattuk. A korabeli pedagógus társadalom nem igényelte és nem volt érett a magas színvonalra. A lap egyébként halála után pár sovány számot ért meg, majd nyomtalanul eloszlott. Gyermeki naivitására jellemző, hogy amikor Rákosinál meg kellett jelennie, elvitte hozzá reformtervezetét. Nála szokatlan indulattal tért haza: „Ne pezsgőztessen, figyeljen a javaslatomra . . .”

A minisztériumi szélmalomharcok után megkönnyebbülést jelentett, amikor Szent-Györgyi Albert távozása után a Köznevelési Tanács élére került. Itt kulturált és tisztelő munkatársakra talált. E még Eötvös József alapította, valóban demokratikus szervnek a minisztériummal szemben nemcsak tanácsadói, de vétőjoga is volt. Most azonban működése csaknem az uralkodó erővel szembeni hiábavaló véleményezésekben merült ki. Apám halála után az intézményt megszüntették. Ereje ekkor már megfogyatkozott. Tervezett teljes magyar neveléstörténetét a közügyektől ellopott időben csak töredékesen tudta megírni, de a töredékeken végigvonuló fonal Apáczai-Eötvös hiteles örököséről tanúskodik. Az utolsó hónapokról még csak ennyit. 1948 januárjában Károlyi Mihállyal folytatott négyesemközti hosszas beszélgetés után összetörve jött haza. Ha Károlyi nem is volt ügyes gyakorlati politikus, jóhiszeműsége és tájékozottsága annál biztosabb volt, s így feltárhatta a még mindig reménykedő előtt a reális helyzetet. Megrendítő sorok tanúskodnak erről apám azesti naplójegyzetében. Eseményeinek megvalósíthatatlansága teljes meztelenségben tárult fel előtte, kiutat nem látott. „Ha valami történne velem . . .”, mondta. Szorongásomban félbeszakítottam, „ugyan mi történne, most fáradt vagy” – és limonádéért mentem. Pár kortyot ivott, majd ugyanolyan határozottan folytatta a hagyatkozást. Három hónapi gondos kezelés után diagnózis nélkül halt meg.

– *Az elmondottakból arra lehetne következtetni, hogy K. G. küzdelmes élete meghasonlásban végződött.*

– *Ha meghasonlásnak neveznék a kivételes tiszta emberek leválását az evilágról, akkor találó lenne a szó. Ám ha ez a leválás azonosulás a lélek valóságával, akkor a neve megigazulás. Így tudja az, akinek karjai között Jézus nevével távozott.*

– *Beszélgetésünk végén olyan személy képe alakult ki bennem, aki lelkiismeretében élte meg kora történelmét, és fordítva is, életútja nemzete sorsának visszaverődő tükré.*

– *Határozottan így van. De ez csak azért lehetséges, mert érzékenysége ingathatatlanszilárd centrumot rejtett. Beszéltünk életpályáról, beszélünk közállapotokról, s közben az a magas, kissé hajlott, szinte áttetsző, hófehér hajú ember jelent meg előttem, akit alig láttam hangosan nevetni, de akinek tekintetéből örökösen valami gyengéd mosoly sugárzott. Láttam, amint a sziréna az óvóhelyre sürget, de ő nem siet, mert görög evangéliumában még nem fejezte be aznapi fejezetét; láttam, amint a csínytevő gyerekek elégedett mosolyával lép be az előszobába, hóna alatt furcsa csomag, a sarki koldus egész cipőfűző-készletét megvette. És végül látom azokat a tisztaszívűeket, akik őt a maga valójában tudták látni. A pompázó állami temetés díszkoszorú-halmazába ismeretlen, kopottas öltözetűek belelopják a maguk szerény hálacsokrát. Elhangzanak a veretes szavak hosszadalmas protokoll búcsúztatói – és akkor a nyitott sírhoz lép egy nem hivatalos, igénytelen külsejű férfi (név szerint Bujdosó, keresztnéve sajnos nem jut eszembe), hajdani osztálytárs, és belezokog: „Igaz ember voltál, Kemény Gábor.” Nem élt hiába.*

Lukács László